

Sekce č. 6

Formování společenského vědomí v socialistické společnosti

(Zprávu připravil doc. ing. František Zich, CSc., vedoucí katedry marxistické sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ, Praha)

Praktický význam a východiska sociologického zkoumání společenského vědomí (Úvodní referát)

Současná etapa vývoje naší společnosti je charakteristická růstem úlohy subjektivního faktoru. Spolu s tím zákonitě roste také význam vědecké teorie společnosti, která je předpokladem realizace historické úlohy rozhodujícího subjektu současných dějin — dělnické třídy. To vše je spojeno s nezbytností prohlubování socialistického vědomí lidí a osvojování si vědeckého světového názoru. Procesy utváření socialistického vědomí jsou proto imanentní součástí budování socialistické společnosti. Otázkám formování socialistického vědomí věnoval mimořádnou pozornost XVI. sjezd KSČ. V referátu s. Husáka se uvádí: „Nic není tak složité a náročné jako výchova člověka. Každý formalismus, každé zjednodušování se tu vymstí dvojnásob. Formování socialistického uvědomnění člověka, které zasahuje světónázorovou morální i pracovní výchovu, se uskutečňuje v mnohostranném procesu socialistické výstavby.“(1)

Proces formování socialistického vědomí lidí je složitý komplexní úkol. Zahnuje cílevědomé působení výchovných, ideologických a dalších institucí. Je nedílnou součástí každodenní práce řídicích pracovníků. Specifikum tohoto procesu v socialistických podmínkách pak spočívá v tom, že lidé nejsou pouhým pasivním objektem výchovného působení, ale v duchu fungování socialistického politického systému se sami podílejí na vytváření vysokého stupně socialistického uvědomění.

Sociálně politická aktivita lidí v současné době je proto na jedné straně důsledkem určité kvality socialistického vědomí a na straně druhé předpokladem jeho dalšího rozvoje.

Utváření socialistického vědomí probíhá v daných podmínkách ekonomického stavu rozvoje společnosti. Ty vytvářejí rozhodující předpoklady i limity pochopení a ztotožnění se s určitým způsobem myšlení, což zahrnuje také ujasnění si vlastních a skupinových potřeb a zájmů, určitých hodnot a norem jednání a příslušných ideálů. Aktivní úloha vědomí v působení na tento objektivní základ spočívá v pochopení podmínek, souvislostí, hledání a projekci optimálních východisek a cest společenské činnosti. Ideovým základem pro tuto činnost, jež opět tvoří jeden z důležitých mechanismů utváření vysokého stupně rozvoje společenského vědomí, je vědecký světový názor. Klasikové marxismu-leninismu dokázali, že společenské vědomí a formy duchovního života

(1) *Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XV. sjezdu KSČ a další úkoly strany*. Praha, Svoboda 1981, s. 36.

(2) Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1962, s. 40 (Německá ideologie).

lidí jsou odrazem jejich společenského bytí, že tedy jejich vznik a charakter je třeba hledat a možno pochopit jen na základě analýzy způsobu výroby materiálního života. „Vědomí nemůže být nikdy nic jiného než vědomí bytí a bytí lidí je jejich skutečný životní proces.“ (2)

Marxismus-leninismus přitom odmítá naivní materialistický a mechanický názor, že vědomí je pouhým odrazem materiálního bytí, a naopak i v této souvislosti plně doceňuje jeho relativní samostatnost a úlohu, kterou sehrává v procesu praktického přetváření přírody. Vědomí má tedy tvůrčí charakter, je vlastně současně podmínkou cílevědomé praktické činnosti lidí. Lidé své jednání vždy do té či oné míry myšlenkově předjímají, projektují je. To je však opět možné jen za předpokladu, že ve vědomí je praktická činnost odrážena, hodnocena, kumulována v podobě poznání zákonů vývoje přírody. Tvůrčí obsah (potence) vědomí je tedy specifickým výsledkem složitě se rozvíjejícího procesu reálné společenské praxe a jeho poznávání. Obsahuje v sobě vždy určitý prvek nezávislosti na objektivních podmínkách a tím i onen určitý moment přetvářející, tvůrčí (i nezávazné) aktivity. Vědomí lidí neodráží bytí vždy zcela vyčerpávajícím způsobem, neodráží jej ani dostatečně pravdivě. Proto vzniká nejen vědecké, relativně nejpravdivější poznání, ale také nevědecké představy o světě, včetně náboženství, falešného vědomí ap.

Z uvedeného je zřejmé, že je oprávněné rozlišovat *gnoseologický* a *sociologický* aspekt společenského vědomí. Gnoseologický spočívá v podstatě v pravdivosti odrazu společenského bytí ve vědomí lidí, sociologický v tom, jak jsou jednotlivé formy, stavy duchovního života tvořeny, jakými transformacemi vztahového a skupinového zdroje procházejí a jakou úlohu zpětně ve společenském životě hrají. Jde však jen o *aspekty* společenského vědomí jako komplexního sociálního jevu, které nelze násilně oddělovat, nelze je ani správně pochopit, není-li respektována jejich celistvost a dialektická souvislost.

Duchovní život společnosti, jehož imanentní a nejpodstatnější součástí je společenské vědomí, se vyznačuje dynamičností a vnitřní rozporností. Zákony této dynamiky, stejně jako příčiny rozpornosti, je třeba opět hledat v materiálním životě společnosti, jinými slovy, zákony vývoje společenského vědomí jsou určitou stránkou historicky působících zákonů společenského vývoje.

Pro sociologickou analýzu společenského vědomí je dále důležité pochopit jeho rozpornost a diferencovanost. Hlavní příčinou této diferencovanosti jsou taková sociální seskupení, která vznikají zákonitě v procesu materiální výroby společnosti — třídy. Společenské vědomí se tedy vyznačuje třídní diferenciací. Rozhodující v rámci celé společnosti v té které etapě jejího vývoje jsou přitom myšlenky, názory, ideje vládnoucí třídy. Tato třída má nejen ekonomické, ale i politické prostředky, jimiž ovlivňuje a v té či oné míře řídí produkci a reprodukci duchovního života společnosti.

Proces formování socialistického vědomí v tom kterém společenském systému, v té které zemi, neprobíhá v současné době izolovaně od vlivů ostatních společenských systémů. Nejvýrazněji to vyniká v ideologickém střetu kapitalistických a socialistických společenských systémů. Mimořádnou úlohu v tomto ohledu hrají prostředky hromadné komunikace, které umožňují šířit globálním způsobem ideje, vstupovat do hodnocení jevů a procesů velmi intenzivním způsobem. V kritice a odhalování nevědeckosti buržoazní a maloburžoazní ideologie má důležitou úlohu marxistická věda a rozvoj a propagace vědeckého světového názoru jako jádra ideologie dělnické třídy.

Celý složitý proces vznikání společenského vědomí a tím spíše jeho cílevědomé formování se neobejde bez vědecké reflexe, bez důsledného odkrytí zákonitostí, jež v této oblasti působí. Společenské vědomí je proto předmětem

zájmu řady společenských věd, sledujících v souladu se zvláštností svého přístupu ten který jeho aspekt.

Filozofická analýza problému provedená v pracích K. Marxe a B. Engelse poskytla metodologické východisko pro pochopení úlohy společenského vědomí a poznání míry jeho aktivního vlivu na společenské dění. Rozpracování tohoto odkazu v pracích V. I. Lenina, zvláště pak v souvislosti se závěry o principech výstavby a úkolech politického předvoje dělnické třídy, přineslo docenění určující úlohy ideologie v rámci společenského vědomí a poznání jejích funkcí v procesech budování socialistické společnosti.

Bohatost a systémový charakter společenského vědomí, všech jeho forem a složek, i komplexnost celého duchovního života společnosti vyžadují v současné době interdisciplinární přístup všech marxistických společenských věd.

Mimořádný význam zde má sociologický přístup, který nelze, jak se s tím často setkáváme, nesprávně omezovat jen na empirické zkoumání různých aspektů, stavu forem společenského vědomí. Specifika sociologického přístupu spočívá v tom, že sleduje, jak ten či onen prvek, forma společenského vědomí vzniká, v jaké sociálně ekonomické konstelaci, jaké je jeho místo, obsah, dynamika a jakou hraje úlohu (jakou plní funkci) v společenském životě. Sociologický přístup k společenskému vědomí tak umožňuje odhalovat genezi různých jeho forem, popřípadě stavů, přispívá k poznání jejich sociální podmíněnosti (komu prospívá, komu škodí), odhaluje jejich aktivní roli v společenských procesech, umožňuje jejich využívání v řídicích společenských procesech při výchovném, ideologickém a politickém působení.

Významnost sociologického přístupu se podle našeho názoru projevuje také v tom, že sociologie tvoří důležitou základnu pro integraci poznání společenského vědomí, jak k němu dochází v rámci ostatních speciálních společenských věd (zejména v oblasti sociálně psychologického, pedagogického, stranicko-politického, právního, kulturně politického, ale i ekonomického a dalšího bádání). Tuto funkci může marxistická sociologie plnit za předpokladu, že je pojímána jako ucelená společenskovědní disciplína, která je vybavena nejen metodickými prostředky, opírá se o vědecké metodologické principy materialistické dialektiky, ale má rovněž k dispozici ucelenou vědeckou teorii osvětlující zákonitosti vývoje lidské společnosti. Jen na základě poznání těchto obecných zákonů společenského vývoje je totiž možné pravdivě poznat podstatné souvislosti, hlavní determinanty vzniku a vývoje společenského vědomí i mechanismy jejich působení v konkrétně historické podobě a projevy v té které sociální situaci. Jen na základě této teorie a jejího rozpracování do roviny poznání konkrétních jevů se může sociologie vyhnout popisnosti, empirismu ve výzkumu společenského vědomí.

Touto teorií je podle našeho názoru historický materialismus. Umožňuje integrovat poznávání společenského vědomí. Současný stav rozpracovanosti historického materialismu jako nejobecnější marxistické sociologické teorie pro oblast zkoumání zákonitostí formování společenského vědomí a pro poznávání mechanismů jeho působení, jeho stavu a jednotlivých forem na jednání lidí, však není uspokojivý. Svědčí o tom již sama určitá nejasnost takových základních pojmů, jako je duchovní život společnosti, formy společenského vědomí, stav společenského vědomí, socialistické uvědomění a podobně. Upřesňování těchto pojmů předpokládá intenzivní vědecko-badatelskou činnost právě v oblasti marxistické sociologie.

Přitom je třeba konstatovat, že sama sociologie, jež funguje jako poznávací nástroj řídicího subjektu na bázi materialistické dialektiky, přispívá samozřejmě touto činností k vzniku té či oné formy (stavu, aspektu) společenského vědomí, neboť sociologie je součástí tohoto vědomí a je jím tedy přísluš-

ným způsobem determinována. Je proto také imanentně třídní v souladu s tím, z jakých pozic přistupuje k poznání té či oné oblasti společenského vědomí.

Stav zkoumání společenského vědomí obecně není u nás uspokojivý. V minulém desetiletí byly sice publikovány některé zajímavé práce.⁽³⁾ Jde většinou o práce, které se zabývají problematikou vědomí a jeho formování v dosti obecné rovině. Snaží se rozpracovat, většinou s využitím sovětských materiálů, základní souvislost této složité problematiky a zdůraznit význam formování socialistického uvědomění pro budování rozvinuté socialistické společnosti. Spolu s tím jsou diskutovány, většinou rovněž dosti obecně, také otázky komunistické výchovy. Význam prací tohoto typu je nesporný. Tvoří předpoklad pro další prohloubení konkrétního poznávání stavu vývoje společenského vědomí. To však dále předpokládá, že tato obecná východiska a analýzy stavu budou konfrontovány s konkrétními poznatky o jednotlivých formách a aspektech společenského vědomí a že na druhé straně konkrétní výzkumy budou využívat výsledků teoretického bádání pro zdokonalení metodických prostředků i pro adekvátnější interpretaci a zobecňování empirických poznatků.

Spolu s tím je spojen požadavek, aby poznání stavu vědomí, zákonitostí a mechanismů jeho tvorby bylo intenzivněji využíváno v politické praxi. Jde tedy i o to, aby toto poznání bylo adekvátní této praxi, a to jak co do obsahu, tak do formy.

Jestliže se z hlediska potřeb společenské praxe podíváme na současný stav sociologického zkoumání společenského vědomí, musíme konstatovat, že není příliš uspokojivý. Je soustředěn jen na některé oblasti vědomí, zatímco jiné zůstávají nedostatečně prozkoumány. Sociologické zkoumání se soustřeďuje hlavně na poznání stavu společenského vědomí, respektive na poznání stavu jeho určitých forem (např. prvků kolektivismu, internacionalismu, nebo naopak na různé přežitky ve vědomí apod.).

Jde většinou o výzkumy veřejného mínění, jejichž prostřednictvím je poznáván stav rozvoje společenského vědomí.⁽⁴⁾ Předností těchto výzkumů veřejného mínění je zpravidla reprezentativnost a aktuálnost. Naopak nedostatkem je, že nejsou problémy zkoumány komplexně, je nedostatečně využíván kauzální přístup a tak výstupy z těchto výzkumů mají převážně jen statisticko-deskriptivní charakter. To neumožňuje odhalit zákonitosti vzniku a působení jednotlivých forem vědomí a využít je k prognózování a řízení. Do tohoto okruhu sociologických výzkumů patří rovněž výzkum zkoumání efektivnosti ideologické práce (včetně působení specifických prostředků této oblasti — jako například působení televize, rozhlasu, politického vzdělávání ap.). Rovněž zde, protože není dostatečně propracována teorie efektu ideologické práce, jsou výsledky zatím příliš popisné.

V této oblasti empirického zkoumání stavu společenského vědomí jsou dosti časté výzkumy hodnot a hodnotové orientace lidí, dále výzkumy kulturních potřeb a zájmů, výzkumy zaměřené na různé přežitky, účinnost výchovných institucí, ateistickou propagandu apod. Je tedy možno říci, že v rovině empirického zkoumání různých forem společenského vědomí byla u nás provedena řada různých výzkumů.

Komplexnější charakter mají výzkumy, které se dotýkají hodnotové orien-

(3) Za všechny uvedme alespoň práci: Mužík J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981. Tato práce shrnuje poznatky z oblasti řešení úkolu Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ nazvaného *Utváření socialistického vědomí pracujících a základní směry komunistické výchovy*.

(4) Přikláníme se zde k názoru, že veřejné mínění je možno pokládat za určitý stav společenského vědomí s přihlédnutím k určité oblasti. Viz. B. A. Grušin: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972, s. 13 a další.

tace lidí, procesů působení prostředků výchovy apod. Ovšem ani zde nejsou výsledky z hlediska použitelnosti v praxi vždy dostatečné.

Tato situace ukazuje, že je třeba, aby se prohloubila koordinace výzkumné činnosti (což je ostatně problém i v jiných sférách naší sociologické práce) a aby zejména sociologické instituce teoretického charakteru věnovaly větší pozornost otázkám zpracování relevantních teoretických hypotéz a upřesňování obsahu pojmů. V příštím období musí být věnována problematice poznání dynamiky vývoje a formování socialistického vědomí větší pozornost. Musí se přejít od popisných výzkumů k odhalování mechanismů vzniku a působení jednotlivých forem a částí vědeckého i běžného, společenského vědomí. Odhalení dynamiky umožní lépe poznat souvislosti mezi určitým stupněm vědomí společnosti jako celku (té či oné třídy a sociální skupiny) a jejich sociálně politickým a ekonomickým jednáním. Orientace na poznání mechanismů dialektiky vzniku a působení vědomí na jednání lidí nemůže znamenat pouze konstatování obecných souvislostí, ale musí být dostatečně konkrétní, aby poznatky byly využitelné v politické praxi. To předpokládá hlubší zpracování metodologie sociologických přístupů ke společenskému vědomí a hledání nových způsobů ověřování poznatků z tohoto výzkumu v ideologické práci.

Stav poznání vybraných oblastí společenského vědomí

(Z příspěvků přednesených v 6. pracovní skupině)

Jak již bylo uvedeno, současný stav badatelské činnosti v oblasti společenského vědomí neodpovídá zcela potřebám praxe řízení v sociálních, ekonomických a politických oblastech budování rozvinuté socialistické společnosti. Výzkumy v této sféře postrádají větší systematičnost a koordinovanost. Existuje přílišná divergence mezi teoretickým a empirickým výzkumem v této oblasti. Mezi hlavní úkoly marxistické sociologie proto i v příštím období bude patřit zpracování teorie této oblasti v relevantním stupni obecnosti, tj. v podstatě takové teorie, která by umožňovala identifikovat a vysvětlovat podstatné souvislosti formování jednotlivých oblastí společenského vědomí a přispěla by k exaktnější predikci tohoto vývoje. Na tomto základě a pro potřeby další teoretické práce by dále bylo možné provádět hlubší explanaci poznatků shromážděných jednotlivými empirickými výzkumy, popřípadě i jejich sekundární analýzu pro potřeby politické praxe.

Vzhledem k nesporné významnosti sociologického zkoumání společenského vědomí a s přihlédnutím k úkolům a stavu tohoto zkoumání v současné době byla do jednání sjezdu československých sociologů zařazena problematika výzkumu společenského vědomí jako samostatná tematika. Byly přitom sledovány následující cíle:

1. Přesněji zjistit stav rozpracování teoreticko-metodologických a metodických předpokladů zkoumání stavu rozvoje společenského vědomí v současné etapě výstavby socialistické společnosti v Československu. Vycházelo se z předpokladu, že v této oblasti jsou cenné všechny zkušenosti, jež byly dosud získány jak v pokusech o tvorbu dílčích teorií, formulace zákonitostí, vymezování pojmů, tak například i v pokusech o měření změn a vývoje postojů či mínění lidí.

2. Zhodnotit dosažené výsledky poznání jednotlivých forem společenského vědomí, a to především z hlediska komplexnosti a jejich využitelnosti v praxi.

3. Zhodnotit poznatky o současném stavu vědomí tříd a základních sociálních

skupin [tj. diferenciacie společenského vědomí] spolu s poznatky o integračních procesech probíhajících v této oblasti.

4. Konečně šlo i o výměnu zkušeností z organizace výzkumů a používání konkrétních metodických postupů při provádění empirických výzkumů společenského vědomí.

Je pochopitelné, že vzhledem k rozsahu společenského vědomí nebylo možno dosáhnout zcela reprezentativní přehled o výzkumných oblastech a tématech, jež jsou sociologicky zkoumána. Sama organizace přípravy a jednání v pracovních skupinách sjezdu předpokládala, že se sociologové sami přihlásí do skupiny, která nejlépe konvenuje jejich odborným zájmům. Pracovní skupina *Formování společenského vědomí v socialistické společnosti* byla kromě toho zřízena dodatečně, když se ukázalo, že k této problematice se v té či oné podobě váže řada zajímavých příspěvků přihlášených do pracovní skupiny *Rozvoj socialistického způsobu života*. Tento zájem bezesporu svědčí o aktuálnosti tématu i o tom, že problematika společenského vědomí či jeho různých forem, částí, aspektů je předmětem zájmu řady sociologických pracovišť.

Do jednání skupiny bylo přihlášeno (či z části přeřazeno) celkem 24 příspěvků. Jejich odborná úroveň byla však různá. Rovněž tematický rozsah byl poměrně široký. Aby jednání v rámci pracovní skupiny bylo sevřenější a aby byla možná věcná diskuse, byly příspěvky rozděleny do tří tematických bloků.

1. Teoreticko-metodologické otázky výzkumu společenského vědomí

V rámci tohoto bloku vystoupil jako první s referátem *Teoreticko-metodologické aspekty výzkumu společenského vědomí* doc. dr. Vladimír Čechák, CSc. (katedra marxisticko-leninské filozofie Vysoké školy politické ÚV KSČ, Praha). Ve svém referátu se zabýval problematikou vztahu společenského bytí a vědomí. Zdůraznil význam výzkumu aktivní úlohy vědomí pro jednání lidí v komplexu každodenního procesu společenské reprodukce. V této souvislosti upozornil na meze výchovných faktorů při vytváření socialistického vědomí a možnosti změny vědomí prostřednictvím cílevědomé změny objektivního základu.

Dále se zabýval otázkou forem společenského vědomí z hlediska jejich vzájemné souvislosti, kritizoval nesprávné praktiky jejich odtrhování a odděleného zkoumání bez respektování reálných vazeb. Podtrhl význam ideologie jako hlavního integrátora společenského vědomí a souvislost ideologie s politickým vědomím a politikou jako praktickou každodenní činností.

Poměrně podrobně informoval o záměrech výzkumu společenského vědomí jako komplexního sociálního fenoménu v rámci státního plánu základního výzkumu. V rámci nosného směru SPZV VIII-6 jsou zkoumány všechny relevantní problémy vztahující se k politické praxi, k nezbytnosti prohlubování vedoucí úlohy strany v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti. Na závěr zdůraznil význam specificky sociologického přístupu pro řešení celého úkolu nosného směru i význam sociologických informací pro práci v dalších vědních oborech.

V dalším příspěvku vystoupil doc. dr. Jindřich Filípec, DrSc. (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Jeho příspěvek nazvaný *K některým otázkám vztahu vědomí a jednání při utváření socialistického způsobu života* obsahoval zajímavé podněty.

Uvedl především, že celý problém formování socialistického způsobu života má hluboký vztah k problematice společenského i individuálního vědomí. Tvorba socialistického způsobu života je vždy nerozlučně spjata s určitým projektem člověka. Právě ve vztahu vědomí a jednání lidí představuje pak socialis-

mus novou kvalitu dějinného pohybu. Tato nová kvalita spočívá v tom, že je v rozhodující míře o uvědomělou tvorbu způsobu života založeném na celospolečenském plánu. Zdůrazňuje se tím mimořádný význam uvědomělosti a konstatace faktu růstu úlohy subjektivního faktoru.

U nás provedené výzkumy vědomí a jednání však podle s. Filipce vykazují dosti diferencovanou škálu typů vědomí a jednání. Velký význam v této souvislosti má komunikace mezi lidmi — řeč. Ukazuje se, že tento činitel může působit i jako sjednocující faktor i jako rozdvíhající faktor mezi vědomím a jednáním.

Zajímavým způsobem referoval autor příspěvku o „dialektickém napětí“, které je obsaženo v některých „paradoxech“ cílevědomého vývoje socialistické společnosti. Například: „cesta ke komunistické samosprávě a odumření státu vede přes upevňování socialistické státnosti“, nebo „cesta k splynutí národa vede přes jejich rozkvět“ apod.

Uvedl dále, že výzkumy vysledovaly vzájemnou vazbu mezi uvědoměním potřebami a činnostmi lidí. V podmínkách socialismu vzrůstá úloha uvědomělosti při utváření potřeb lidí a zapojování lidí do žádoucích druhů činnosti při naší prohlubování uvědomělosti. Potvrdilo se, že aktivita násobí potřebu aktivity, a naopak pasivita plodí nečinnost.

Doc. dr. Karel Rychtařík, DrSc. (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha) se zabýval ve svém krátkém příspěvku otázkami *reálného vědomí doby a jeho vědeckého poznávání*.

Předně zdůraznil, že společenské vědomí je jednotou odrazu skutečnosti a aktivního vztahu lidí ke skutečnosti. Uvedl, že chceme-li poznat úlohu společenského vědomí v životě lidí, poznat názory, mínění, normy, hodnoty, postoje různých sociálních skupin, pak musíme zkoumat strukturu společenského vědomí v sociologickém aspektu. V sociologickém přístupu, podle K. Rychtaříka, odhalujeme pohyb od společenského vědomí ke skutečnosti. Aktivní úloha společenského vědomí pak autor ilustroval na tom, že empirické výzkumy nepřesvědčují, že charakter sociálně ekonomických vztahů je sice významnou určující podmínkou přetvářející činnosti lidí, ale nikoli podmínkou jednání. Jako určující determinanta může nezdědka být potlačena v dané chvíli druhými parametry.

Sociologická analýza umožňuje odhalovat reálné vědomí doby, které je organickým souhrnem názorů a stanovisek lidí. Umožňuje poznat, co si lidé myslí, jak jsou schopni vstupovat do zápasů za politiku strany. Sociologická analýza společenského vědomí je přechodem z gnozeologické do sociální roviny poznání.

V možnostech sociologického poznání je ukázat, k jakým kvalitativním změnám dochází v jednotlivých etapách výstavby naší společnosti, ve skupinové i individuálním vědomí, vymezit, které z určujících determinant jsou v dané období nejvlivnější.

Na závěr tohoto tematického bloku vystoupil ing. Dalibor Holda, CSc. (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha) s příspěvkem *Společenské vědomí mládeže a jeho sociologická analýza*.

Uvedl, že poznání zákonitostí formování a struktury společenského vědomí je důležité při výchovném procesu mladé generace. Jde v něm o vytvoření socialistického vědomí nového pokolení odpovídajícího perspektivám dalšího rozvoje společnosti.

Dále se zabýval problematikou sociologických přístupů k výzkumu vědomí mládeže a uvedl základní etapy výzkumného postupu a závěry metodologického i věcného charakteru. Zdůraznil, že při tomto výzkumu je nutno 1. analyzovat

vat společenské vědomí v těsné návaznosti na problematiku sociálně třídní struktury; 2. vymezit obecné tendence v procesu formování společenského vědomí a zároveň i existující difference v jeho stavu; 3. při objasňování diferencí postupovat od faktorů obecnějšího charakteru ke konkrétnějším faktorům sociálního života.

Přednesené příspěvky — i když pochopitelně zdaleka nevyčerpávaly problematiku teoreticko-metodologických přístupů k výzkumu společenského vědomí — se dotýkaly jeho podstatných souvislostí. O jejich podnětnosti svědčí, že vyvolaly velmi živou diskusi. Soustředila se na otázky pojetí společenského vědomí (v souvislosti s pojmy „reálné vědomí“, „socialistické vědomí“ apod.), dále na problematiku vztahu jednání a vědomí v souvislosti s úlohou řeči a jejího místa ve schématu sociální činnosti lidí. Zabývala se otázkami vztahu senzuálního a racionálního ve vědomí lidí, sociálně psychologickými aspekty vědomí a jeho výzkumu, problémy reálného a tzv. sociálního času apod.

Diskusní vystoupení ukázala význam i nezbytnost dalšího teoretického i metodologického propracování základních otázek přístupu k výzkumu vědomí i nezbytnost intenzivnější výměny zkušeností mezi sociology, a to především v zájmu ujasnění stanovisek a obsahu běžných pojmů relevantních pro tuto oblast.

2. Problematika výzkumu veřejného mínění a hromadných sdělovacích prostředků

S prvním diskusním příspěvkem v rámci tohoto tematického bloku vystoupil dr. Jan Mišovič (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha). Přednesl příspěvek na téma *Poznámky k sociologickému obsahu kategorie „stav společenského vědomí“*.

Uvedl, že pozornost věnovaná kategorii „stav společenského vědomí“ vzrostla zejména v šedesátých letech zásluhou sovětských autorů, i když tento pojem v podstatě objasnil již K. Marx. V současné literatuře se pojem „stav společenského vědomí“ objevuje jednak ve vazbě na charakteristiku vědomí určité formace, jednak ve spojení s profilem společenského vědomí za určité formace.

Přístupovat k společenskému vědomí z hlediska sociologie znamená uvažovat o něm v rámci určité společensko-ekonomické formace a hledat konkrétní společenské situace a vazby, v jejichž rámci se formuje a projevuje duchovní sféra. Jako důsledek jednotného vlivu různých faktorů fungujících ve formě komplexu vztahů vyvolávají společenské vazby vznik a působení víceméně syntetizovaných jevů ve sféře projevů vědomí a praktické činnosti lidí. Určité rysy dominují, pronikají celým obsahem duchovní sféry a dodávají jí typické charakteristiky, které pokládáme za stavy vědomí společnosti. Stav vědomí společnosti se tak stává vyjádřením rozhodujících vlastností duchovní struktury společnosti.

Dále autor uvedl, že společenské vědomí se vždy vyznačuje určitou extenzívností názorů rozšířených v masách obyvatelstva, různým stupněm intenzity, přesvědčení a citu, kterým lidé prožívají různé události. Rozbor konkrétních stavů vědomí společnosti umožňuje důsledněji pochopit podstatné společenské procesy, jednání lidí a tříd.

Ivan Tomek (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha) přednesl příspěvek *Vztah subjektu a objektu ve veřejném mínění z hlediska výzkumné práce*. Zabýval se problematikou pojetí veřejného mínění jako specifického způsobu reflexe sociální reality. Uvedl, že objektem veřejného mínění by fakticky měla být celá sociální realita, což je však příliš široké pojetí. Mínění se fakticky

nevytváří o celém tomto objektu najednou. To má význam pro vymezení předmětu výzkumu veřejného mínění.

Subjekt veřejného mínění je vlastně jeho nositel. Upozornil na závislost mínění na heterogenitě tohoto subjektu. Zpravidla se pracuje s apriorní diferenciací nositele podle sociodemografických znaků. Důležitá je diferenciacie podle výsledků dotazování, která odhaluje heterogenitu subjektu mínění vzhledem k danému předmětu.

Z toho je možno odvodit důležité stránky veřejného mínění. Předně jde o stránku názorové sebereflexe subjektu (mínění o mínění), dále o stránku hodnotící a stránku zahrnující normativní konstrukci veřejného mínění v souladu s ostatními objektivními faktory.

Na tento příspěvek navazovalo vystoupení dr. Jana Herzmana z téhož ústavu *Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné mínění“*.

Autor uvedl, že při komplexnějším pohledu je třeba zkoumat veřejné mínění jako určitou organickou součást vědomí velkých sociálních skupin v konkrétní historické situaci.

Z gnoseologického hlediska přitom mají základní význam vlastnosti, které vydělují veřejné mínění jako sociální jev v rámci celku sociální reality. V procesu poznávání veřejného mínění jde o odhalení jeho struktury a dynamiky. Při vymezení vlastností veřejného mínění je pak vhodné postupovat po částech. To znamená dříve vymežit strukturní, pak dynamické vlastnosti a poté zkoumat jejich jednotný, dialektický charakter.

V popisu struktury autor uvedl tyto vlastnosti: stranickost a třídnost; informovanost; názorovou vyhraněnost; souvislost mezi názory. Dále blíže specifikoval obsah a charakter těchto strukturních vlastností.

Rozborem změn veřejného mínění došel k třem základním dynamickým vlastnostem tohoto jevu: *flexibilita* (tj. schopnost reagovat na podněty v určitém časovém intervalu); protipólem flexibility je *stabilita* veřejného mínění; *dlouhodobé vývojové tendence*, které stojí nad stabilitou a flexibilitou jako výraz zákonitých historických změn.

V praxi sociologického zkoumání veřejného mínění nelze dynamické a strukturní vlastnosti oddělovat. Struktura veřejného mínění je dynamická a tato dynamika je podmíněna jeho strukturou. Význam vymezení vlastností vidí autor v možnostech hlubší operacionalizace celého jevu veřejného mínění a globálnějších závěrů o stavu veřejného mínění v té které konkrétně historické situaci.

K problematice veřejného mínění se vztahoval i další přihlášený příspěvek: *K možností banky dat v sociologickém zkoumání společenského vědomí*, který však nemohl být pro nedostatek času uveden na zasedání pracovní skupiny. Jeho autory jsou *Pavel Dvořák* a *Jitka Slavíková* (Ústav pro výzkum veřejného mínění, Praha).

Příspěvek se zabýval významem kumulace poznatků o veřejném mínění pro praktické potřeby řízení společnosti. Banky dat jsou jedním z prostředků, které zvyšují gnoseologickou efektivnost v oblasti zkoumání veřejného mínění. Vybudování banky dat, o něž usiluje ÚVVM v Praze, je složitý problém, který předpokládá řešení řady obecně metodologických statisticko-matematických, programátorských i praktických problémů.

S diskusním vystoupením v rámci tohoto tematického bloku dále vystoupil doc. dr. *Ivan Těsár* (Československá televize, Praha). V příspěvku *Televize a utváření společenského vědomí* se zabýval problematikou vlivu televize — a v souvislosti s tím i ostatních hromadných sdělovacích prostředků — na for-

mování vědomí obyvatelstva. Věnoval pozornost účinnosti tohoto působení — které je dlouhodobé a vlastně nepřetržité — a uvedl, že vliv televize je tím účinnější, čím více odpovídá reálným celospolečenským cílům a reálným zájmům obyvatelstva.

Výzkum dopadu televize je v rámci studijního odboru ČST uskutečňován nepřetržitě již sedmnáct let. Jde o denní kontinuální výzkum diváckých ohlasů na odvysílané televizní pořady. Informace z toho výzkumu slouží pro redakční politiku Československé televize, ale současně představují bohatý materiál vypovídající o celkovém stavu určitých aspektů společenského vědomí. Shromážděná data představují úctyhodný fond, který umožňuje konstruovat dlouhodobé časové řady, v nichž jsou skryty tendence vlastní tomuto typu masové komunikace a jejich prostřednictvím lze dospět k odhalení obecnějších zákonitostí působení televize na společenské vědomí lidí.

Dále uvedl způsob organizace provádění výzkumu a řešení některých teoreticko-metodických otázek zkoumání diváků a informoval o záměrech výzkumu v této oblasti. Zdůraznil přitom nezbytnost integrace poznání vlivu hromadných sdělovacích prostředků jako předpokladu hlubšího a účinnějšího proniknutí k mechanismům vlivu těchto prostředků na myšlení lidí.

Dr. Miloslav Beránek vystoupil s informací o práci Výzkumného oddělení Československého rozhlasu v Praze. Zaměřil se na *předvídání efektivnosti v hromadném sdělování*. Uvedl, že toto předvídání má velký praktický význam, a to zvláště v rozhlasovém vysílání. Výzkumné oddělení řešilo otázku možnosti prognózování poslechové úspěšnosti rozhlasové dramatické tvorby. Byl zvolen metodický postup, v němž byly použity tzv. kvalifikátory, tj. kratičké verbální soudy, jež jsou posluchačům srozumitelné. Ukázalo se, že reakce posluchačů lze úspěšně postihnout pomocí 14 kvantifikátorů (např. „neotřelost“, „srozumitelnost“, „věrohodnost“ ap.), z nichž je možno dále utvořit indexy vhodné ke komparaci úspěšnosti jednotlivých her. Konfrontací tohoto typu poznatků s inverzními dotazníky odborníků pro posouzení scénářů je možné prognózovat pravděpodobný stupeň úspěšnosti hry. Tato metoda prognózování se dále pracovává.

Do tohoto tematického bloku byl dále přihlášena příspěvek dr. Jany Chlěbové (Československý rozhlas, Praha), který nebyl z časových důvodů zařazen do jednání. Autorka se v něm zabývá problematikou *možnosti zkoumání dětského recipienta* rozhlasového vysílání.

Uvádí, že v rozhlasovém výzkumu dochází ke kvalitativnímu posunu od tradiční orientace na subjektivní výroky o poslechu k poznávání objektivních determinant poslechu, tj. způsobu života určité populace, struktury využití času, hodnotových a zájmových preferencí apod. To umožňuje prohloubit prognózování poslechového jevu a lépe poznat vliv rozhlasu na vědomí lidí. Výzkum poslechovosti je zatím chápán spíše jako podpůrný.

Příspěvek dále informuje o metodice výzkumu dětí. Porovnává způsoby distribuce dotazníků z hlediska hodnověrnosti dat. Uvádí a hodnotí některé výsledky tohoto výzkumu.

Hodnotí stav spolupráce v oblasti výzkumu hromadných sdělovacích prostředků, poukazuje na nezbytnost výměny zkušeností a dalšího prohlubování koordinace v této oblasti.

Příspěvky byly na jednání pracovní skupiny přijaty velmi pozorně a vyvolaly řadu konkrétních dotazů a živou diskusi. Byly diskutovány zejména otázky pojetí veřejného mínění jako verbálního mínění. Dále došlo ke konfrontaci pojetí veřejného mínění v sociologickém a právním smyslu, kde je veřej-

né mínění chápáno jako sankce za nedodržení morálních norem. Postupně se diskuse o pojetí veřejného mínění přesunula na otázky předmětu výzkumu veřejného mínění a přístupu k tomuto výzkumu. V této souvislosti šlo zejména o vztah individuálního a skupinového mínění, o metodické otázky poznání veřejného mínění a o možnosti rozlišení těchto typů mínění. Diskuse odhalila opět určité nejasnosti již v samotné pojmové vybavenosti této sféry výzkumu společenského vědomí, a tedy i nezbytnost další intenzivnější práce v rovině teoreticko-metodologického výzkumu veřejného mínění a působení hromadných sdělovacích prostředků.

Přes tyto problémy se však ukázalo, že právě ve sféře výzkumu veřejného mínění je výzkum společenského vědomí i v konkrétní rovině nejpokročilejší.

3. Některé výsledky výzkumu společenského vědomí

Tento blok příspěvků zahrnoval zprávy z výzkumu, které se zabývaly různými formami, stavy či jen aspekty společenského vědomí. Určitý přechod mezi předcházejícím tematickým blokem a blokem výzkumů konkrétních oblastí společenského vědomí tvořil příspěvek dr. *Pavla Vojny*, CSc. (Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře ČSSR, Praha) na téma *Výzkum veřejného mínění ve vztahu ke kriminalitě*.

Zabýval se bojem proti kriminalitě a významem systematického výzkumu v této oblasti. Uvedl metodiku a některé výsledky šetření, které uskutečnil Výzkumný ústav kriminologický spolu s Ústavem pro výzkum veřejného mínění. Získané informace jsou využitelné v orientaci trestní politiky, v praxi boje s trestnou činností, ve výchově k právnímu vědomí obyvatelstva apod. Byly odhaleny oblasti, na něž musí být v budoucnu intenzivněji zaměřena právní propaganda, jde především o prohlubování kognitivní složky právního vědomí občanů.

Informace z provedených výzkumů představuje dnes již bohatý empirický materiál, který umožňuje činit mnohé relativně obecné závěry z oblasti kriminality. Autor ukázal na některé rozpornosti ve vědomí občanů, nesrovnalosti mezi kognitivní složkou vědomí a vlastním jednáním apod.

Další postup zkoumání předpokládá hlubší analýzu nahromaděných poznatků, analýzu skrytých jevů a odhalování příčin kriminality a latentní kriminality. V tomto ohledu se ve výzkumu předpokládá i intenzivní mezinárodní spolupráce.

V procesu zkoumání tohoto fenoménu se prokazuje užitečnost interdisciplinárních přístupů.

V diskusích k této problematice se objevily zajímavé úvahy o metodice výzkumu, ale také některé nejasnosti o pojetí veřejného mínění ve vztahu k právnímu vědomí obyvatelstva.

Do tohoto bloku patří soubor příspěvků, které obsahovaly poznatky z výzkumu hodnotové orientace mládeže. Z časových důvodů však mohly být na jednání skupiny předneseny jen některé z nich.

Byl to především příspěvek dr. *Zdeny Čermákové* z Ústavu marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, *Hodnotové orientace vysokoškolské mládeže*. Autorka úvodem konstatovala význam zkoumání hodnotových orientací mládeže v souvislosti s poznáváním zákonitostí formování socialistického vědomí. Při sociologickém výzkumu hodnot se dosud nelze opřít o ucelenější koncepci ani o hlubší výklad tohoto pojmu. V empirickém výzkumu jsou hodnoty zpravidla zkoumány prostřednictvím relativně standardních baterií otázek, k nimž se dotazovaní vyjadřují z hlediska jejich důležitosti či významnosti. Autorka uvedla

výsledky výzkumů, v nichž byly použity různé techniky zkoumání hodnotové orientace studentů, a konstatovala, že zjištěná hierarchie hodnot byla prakticky téměř shodná. Z toho uzavírá, že mezi studenty různých ročníků prakticky neexistují rozdíly v posuzování důležitosti hlavních hodnot, a že zjištěné hierarchie vypovídají o orientaci na hodnoty spíše individuální povahy.

Další analýza výsledků však ukázala, že pod obecně formulovaným pojmem hodnotové položky existuje řada představ, jejichž obsahová smysluplnost může být pro zkoumání jedince odlišná. Tyto diferencované představy byly předmětem dalšího výzkumu pomocí sémantické analýzy hodnot. Tato analýza potvrdila, že běžné hodnoty mají v konkrétním výkladu širokou škálu významů.

Celý výzkum upozornil na fakt, že dosavadní postupy zkoumání hodnotových orientací, a to především z hlediska jejich operacionalizace, mají značné metodické rezervy. Hlubší analýza je předpokladem intenzivnějšího a adekvátnějšího poznávání hodnotové orientace nejen u mládeže, ale i obecně u ostatních skupin obyvatelstva.

Další informace se týkala výsledků z průzkumu hodnotových orientací mládeže středních škol okresu Uherské Hradiště, který uskutečnili dr. *Květoslav Hošek* a *Zdenka Bártová*.

K. Hošek stručně uvedl metodiku, význam a cíle zkoumání hodnotové orientace mládeže. Výzkumem bylo zjištěno toto pořadí skupin hodnot: sociálně emoční, tělesné, osobně ambiční, zájmově činnostní, ideové a materiální. Prokázaly se rozdíly v pořadí hodnot podle pohlaví a podle typu středních škol. Z výsledků dále vyplývá, že hodnotové orientace jsou více ovlivňovány věkem respondentů než typem školy. Pro zhodnocení ideové výchovného působení školy je nutno provést longitudinální studii žáků.

Oba přednesené příspěvky o výzkumu hodnotové orientace mládeže byly předmětem živé diskuse, a to hlavně z hlediska metodických postupů zjišťování hodnot. V diskusi bylo zejména zdůrazňováno, že tradiční postupy zjišťování hodnotové orientace pomocí „žebříčku hodnot“ jsou málo účinné. Hodnotovou orientaci je třeba sledovat ve vztahu k některým životním situacím lidí, podmínkám života a v celém dynamickém komplexu jejich jednání. Je nezbytné překonat deskriptivní přístupy a proniknout k dialektice jejich vzniku a působení.

Do jednání pracovní skupiny byly přihlášeny další příspěvky, jež se zabývaly problematikou formování vědomí mladé generace. Z časových důvodů však nebyly zařazeny do jednání. Jde zejména o příspěvek dr. *Jana Munka*, CSc. (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha) *K problematice zkvalitňování výchovně vzdělávacího procesu na vysokých školách*.

Autor v něm uvádí některé poznatky z výzkumu vysokoškolské mládeže a konstatuje, že další zvyšování efektivity a kvality výchovně vzdělávacího procesu předpokládá hlubší propracování metodiky výchovného působení s ohledem na charakteristiku současného studentstva. Výchovný program je třeba koncipovat na základě sociální analýzy a respektování specifiky studentů.

Příspěvek dr. *Zdenky Mansfeldové* (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha) je nazván *Úloha studijních kolektivů při formování osobnosti studenta vysoké školy*. Autorka uvádí etapy formování integrovaného studijního kolektivu, dále přehled aktivit, jež studenti v rámci tohoto kolektivu realizují, a jejich význam pro formování osobnosti studenta. Na bázi studijní skupiny se uskutečňují především činnosti související se studiem a společenskopolitickou

aktivitou v rámci SSM, zájmová činnost je pak realizována zpravidla mimo studijní skupiny.

Dr. Pavel Kuchař z téhož ústavu předložil příspěvek s názvem *Pracovní výchova studentů*. Uvádí význam pracovní výchovy z hlediska výchovy mladého pokolení. Jde o formování určitých pracovních návyků a v této souvislosti o formování komunistického vztahu k práci. Zabývá se významem různých pracovních, studijních i mimostudijních aktivit pro utváření vědomí vysokoškolského studenta.

Autorkou příspěvku *Socioprofesionální orientace studentů Univerzity Karlovy* je Eva Mevaldová (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha). Informuje o některých poznatcích z výzkumu socioprofesionální orientace studentů na matematicko-fyzikální a právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Tuto tematiku doplňuje příspěvek *Některé poznámky k procesu poznávání socioprofesionálních orientací vysokoškolských studentů*, jehož autorkou je Eva Stehlíková (Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy, Praha). Vedle dalších poznatků autorka uvádí, že těžiště utváření socioprofesionální orientace budoucích vysokoškolských studentů spadá do období před vstupem na vysokou školu, proces jejího utváření se studiem na vysoké škole dostává do závěrečné fáze, což vytváří i meze, které vysoká škola v tomto ohledu má.

Přednesené i předložené příspěvky z výzkumu studující mládeže ukazují, že v této oblasti máme k dispozici již relativně dobré poznatky i bohaté metodické zkušenosti. Budou dobrým východiskem pro řešení úkolů nosného směru VIII-10 SPZV, který se zabývá výzkumem mládeže v sedmé pětiletce.

K problematice výchovy mládeže a formování jejího socialistického vědomí se vztahuje dále příspěvek doc. dr. Jaroslava Štípka, CSc. (pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha), *Způsob života a vědomí obtížně vychovatelné mládeže*, který rovněž nemohl z časových důvodů být na jednání pracovní skupiny přednesen. Jde o zajímavou informaci o výzkumech provedených katedrou speciální pedagogiky pedagogické fakulty UK v Praze. Výzkum etických a sociologických aspektů některých negativních jevů v životě dětí a mládeže prokázal, že ne příliš početná, ale také ne početně zanedbatelná část mládeže nenachází ve věku, v němž slábne vliv školy, dosud optimální cestu ke společnosti, žije odděleně od společenského úsilí, nepřijímá základní hodnoty socialistického vědomí. Systematický výzkum příčin tohoto jevu umožní postupně prohlubovat výchovu této mládeže. Autor uvádí poznatky, které v tomto směru byly shromážděny v diagnostických ústavech v ČSR.

Na jednání skupiny byl dále přednesen příspěvek ing. Bohuslava Kvasničky (Ústav vědeckého ateismu SAV, Bratislava) *Formování osobnosti socialistického člověka a marxisticko-leninský ateismus*. Autor se v něm zabýval problematikou formování osobnosti socialistického člověka a retardačními vlivy náboženství na tento proces. Uvedl metodiku a některé výsledky z konkrétního empirického výzkumu. Věnoval se dále formativní i integrační funkci marxisticko-leninského ateismu jako neoddělitelné součásti vědeckého materialistického světového názoru a potřebě ukazovat nové, pokrokové ateistické postoje, které se rodí v životě lidí a které lidé ve své praxi aktivně prosazují.

Diskuse k tomuto vystoupení se soustředila na metodiku výzkumu z hlediska specifiky fenoménu náboženství, na možnosti výzkumu příčiny náboženských přežitků ve vědomí a na otázky měření religiozity obyvatelstva.

Stručnou anotaci připraveného příspěvku přednesla dr. Gabriela Sokolová, CSc. (Slezský ústav ČSAV, Opava). Zabývala se problematikou soudobých vý-

Projevových tendencí národností v ČSSR. Informovala o provedeném výzkumu, hodnotila metodiku výzkumu a uvedla některé výsledky, které potvrdily růst internacionálního ve vztazích mezi našimi národy a národnostmi i optimální objektivní podmínky pro rozvoj národností v ČSSR.

Také k tomuto tématu se rozvinula v rámci pracovní skupiny diskuse, která potvrdila významnost problematiky.

Přednesené i přihlášené příspěvky, stejně jako celá diskuse v závěru tohoto tematického bloku, který vlastně zahrnoval výsledky výzkumů z některých oblastí společenského vědomí, potvrdily, že v této sféře bylo provedeno již relativně dost empirických sledování. Bylo shromážděno značné množství poznatků, jejich efektivnější využívání v praxi však zpravidla předpokládá hlubší propracování metodiky, umožňující srovnání a zobecnění.

* * *

Jednání pracovní skupiny *Formování společenského vědomí v socialistické společnosti* prokázalo, že tato problematika zdaleka není v pozadí zájmu sociologů; i když — jak jsme již uvedli — přednesené i přihlášené příspěvky rovnoměrně nepokrývají tuto složitou a rozsáhlou oblast společenského života, má naše sociologie k dispozici již nemalé zkušenosti metodologického i metodického charakteru, stejně jako značné množství konkrétních poznatků.

Diskuse, která probíhala v rámci pracovní skupiny (jejího jednání se zúčastnilo osmdesát pět sociologů), ukázala na aktuálnost výzkumu všech forem, aspektů a stavů vědomí. Současně odhalila řadu teoretických a metodologických nejasností, spojených hlavně s chápáním základních pojmů v rovině konkrétních výzkumů. Projevovalo se to v rozdílném chápání těchto pojmů i v rozdílném posuzování důležitosti té které oblasti společenského života. Celé jednání tak odkrylo nemalé rezervy v připravenosti sociologické fronty k systematickému a intenzivnějšímu zkoumání dynamiky vývoje společenského vědomí. Pozitivní přínos jednání spočívá i v tom, že byla snesena řada poznatků a podnětů k dalšímu zkoumání sféry společenského vědomí.

Na závěr jednání pracovní skupiny, které muselo být pro nedostatek času zkráceno, byly stručně shrnuty výsledky jednání takto:

Bylo správné, že na jednání sjezdu Československých sociologů byla zařazena jako samostatná pracovní skupina problematika výzkumu společenského vědomí. Přihlášené příspěvky zahrnují velmi širokou tematiku oblastí výzkumu socialistického společenského vědomí, některá důležitá témata však jsou dosud nedostatečně zkoumána. Proto většina příspěvků spíše otevírala problémy, vyvolávala diskuse, než konstatovala jednoznačné závěry. Cenná byla výměna metodologických i metodických zkušeností z oblastí empirických výzkumů. Na závěr byla konstatována nezbytnost další systematictější pozornosti celé sféře výzkumu společenského vědomí. V tomto ohledu musí sehrát důležitou koordináční roli řešení nosného směru VIII-6 SPVZ — *výzkum formování socialistického vědomí*. V této souvislosti bude vhodné v průběhu sedmé pětiletky uskutečnit různé odborné akce (konference, semináře, diskuse), a to jak po linii řešitelů hlavních úkolů, tak v rámci příslušných sekcí Československé sociologické společnosti. Cílem těchto akcí musí být prohloubení metodologie poznání i vlastní teorie procesů formování společenského vědomí v socialistické společnosti.

Jednání v rámci pracovní skupiny potvrdilo celkové výsledky sjezdu československých marxistických sociologů. Prokázalo, že tato věda má předpoklady naplnit poznání důležitých procesů rozvoje socialistické společnosti.